

ARTYKUŁY NAUKOWE
SCIENTIFIC ARTICLES

EETP Vol. 11, 2016, No 1(39)
ISSN 1896-2327 / e-ISSN 2353-7787
DOI:10.14632/eetp_39.1

Barbara Smoter

Instytut Pedagogiczny PWSZ w Nowym Sączu

O możliwościach wspomagania szkolnego wychowania seksualnego (między ugruntowaniem tego, co zastane, a włączeniem tego, co nowe)

The Possibilities for a School-Supported
Sex Education: Between Consolidating
Assumptions and Inclusion of the New

SŁOWA KLUCZOWE

wychowanie seksualne, organizacje pozarządowe, wspomaganie, zachowania seksualne, edukacja

ABSTRAKT

Za charakterystyczną cechę współczesnych społeczeństw demokratycznych można przyjąć spory dotyczące uznania pewnych wypowiedzi za prawomocne. Spory te są typowe również w odniesieniu do sposobów realizacji szkolnego wychowania seksualnego. W tym artykule założono, że żadne społeczeństwo nie jest wolne od regulacji, a dalej również od działań normalizacyjnych w odniesieniu do płciowości. Wcielaniu tych praktyk do instytucji edukacyjnych towarzyszy jednak wiele kontrowersji. Za istotną w tym tekście uznano próbę sformułowania odpowiedzi na następujące pytania: Kogo „obdarza się” odpowiedzialnością za realizację tych praktyk? Jakie możliwości wspomagania określonych podmiotów odpowiedzialnych za realizację szkolnego wychowania seksualnego można uznać za dopuszczalne? I jak owe praktyki mogą być rozumiane w kontekście działań łączących się ze społecznym regulowaniem seksualności? Udzieleniu odpowiedzi na te pytania służyło scharakteryzowanie realizowanych w szkołach zajęć odnoszących się do wychowania seksualnego oraz wyodrębnienie organizacji, które formułują cele dotyczące współpracy

ze szkołami właśnie w tym obszarze. Następnie wprowadzono podział na organizacje, z ramienia których podejmuje się praktyki stabilizujące obowiązującą wersję szkolnego wychowania seksualnego, oraz na te, które realizują działania podważające zasadność aktualnie przyjętego w szkołach wariantu tych zajęć lub podejmują inicjatywy na rzecz uzupełniania „niedostatków” tego wariantu. W przypadku pierwszej z grup praktyki te pełnią funkcję zapobiegawczą wobec zmian mogących mieć miejsce w strukturze zajęć, w ramach których wciela się do szkół wychowanie seksualne. Potrzeba zmian w tym obszarze okazuje się tymczasem postulowana przez organizacje zaliczane w tym tekście do drugiej grupy. Przedstawiciele tych organizacji wydają się mieć na celu wspomaganie szkół w rozwiązywaniu problemów obecnych w tych instytucjach podmiotów lub wypełnianiu luki w ich wiedzy czy w umiejętnościach odnoszących się do sfery życia seksualnego.

KEYWORDS ABSTRACT

sex education,
NGOs, support,
sexual behavior,
education

A characteristic feature of modern democratic societies is, arguably, the presence of disputes concerning whether certain statements should be recognized as legitimate. Such disputes are also typical when it comes to the issue of how sex education should be implemented in schools. This article assumes that no society is free from legal regulation, and that, typically, some further elements of standardization are also likely to be in force in matters relating to sexuality. The incorporation of these practices in educational institutions is accompanied by a number of controversies. In this paper, a significant attempt to formulate answers to the following questions is made: Who “gives” responsibility for the implementation of these practices? Which of the possibilities for supporting specific individuals responsible for the implementation of a school sex education can be considered acceptable? And how should these practices be understood in the light of the social regulation of sexuality? These questions may be answered through a characterization of the activities relating to sex education carried out in schools, and by separating out those organizations responsible for setting targets when it comes to cooperating with schools in this area. Then, a division of organizations can be made, distinguishing those engaged in helping to consolidate existing practices of sex education in schools on the one hand, and those involved in carrying out activities that undermine the legitimacy of the status quo in schools in this respect, or in taking the initiative in order to supplement the “short-comings” of the latter, on the other. In the first group, the practices in question act as a preventive against changes that may take place in the structure of classification according to which sex education is portrayed in schools. Meanwhile, the need for change in this area proves

to have been postulated by the organizations included in the other group here. Organizations of the latter sort seem to be aimed either at assisting schools in addressing the problems present in institutions and in individuals themselves, or at filling gaps in their knowledge, or in respect of skills relating to the sphere of sexual life.

Wprowadzenie

Typową cechą współczesnych społeczeństw demokratycznych stają się spory odnoszące się do kwestii uznania pewnych wypowiedzi za prawomocne¹. Dotyczą one również granic dyskursów, a więc i tego, jakie komunikaty ze względu na ich formę, treść i źródło pochodzenia można uznać w danym kontekście za akceptowane, a jakim owej akceptacji powinno się odmówić. Praktyka ta nie omija też tego, co dotyczy sposobów realizacji szkolnego wychowania seksualnego². To ostatnie będzie na potrzeby tego artykułu rozumiane jako proces reprodukcji określonego *seksualnego porządku* realizowany w społeczeństwie – ujmowanym jako *dyscyplinarne*³. Przyjmuję tu, iż instytucje tak definiowanego społeczeństwa wykształciły typ organizacji społecznej sprawujący pewien rodzaj kontroli nad ludzkimi ciałami. Według interpretacji M. Foucault⁴ zmierza ona do wykorzystania twierdzenia na temat *normalności* do sprawowania władzy nad jednostkami oraz precyzyjnego zarządzania nimi w czasie oraz przestrzeni. Opisywana tu kontrola miałaby opierać się w mniejszym stopniu na cenzurze, w większym na władzy „przekształcania” jednostek w poddające się kontroli podmioty działania. Tak rozumiana kontrola miałaby także pozwalać na sprawowanie nadzoru społecznego nad ciałami oraz podejmowanymi przez jednostki działaniami. Tak oto bowiem społeczeństwo, które może kontrolować seks, może też panować nad zachowaniami jednostek oraz całych populacji. M. Foucault⁵ zauważał, że w społeczeństwach nowoczesnych przemianom uległy wzory kontrolowania seksualności. W związku z tym w XVII oraz XVIII wieku głównym przedmiotem regulacji społecznych było małżeństwo – na nie oraz na prokreację kierunkowane były dążenia instytucji społecznych. Nastawienie to zmieniło się jednak w ciągu XIX oraz XX wieku, po-

¹ M. Skowrońska, K. Sztomp-Rutkowska, *Różnica – demokracja – edukacja. O potrzebie edukacji antydyskryminacyjnej*, „Pogranicze Studia Społeczne” Tom XIII 2013; J. Reykowski, *Psychologiczne antynomie demokracji*, [w:] *Kolokwia psychologiczne*, red. Z. Ratajczak, Warszawa 1993.

² Z uwagi na ograniczenia objętościowe przyjęte dla tego tekstu pomijam tu niejasności łączące się w dyskursie naukowym i publicznym z przyjętym dla tej praktyki nazewnictwem.

³ M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, Warszawa 1998.

⁴ M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, Warszawa 1977.

⁵ M. Foucault, *Historia seksualności*, Warszawa 1995.

nieważ instytucje społeczne nie koncentrowały się wyłącznie na seksie i jego związkach z małżeństwem, ale zajęły się szerszym zakresem zachowań seksualnych (seksualnością dzieci, homoseksualnością i heteroseksualnym aktem pozamałżeńskim czy seksualnością kobiet). W pierwszym z tych przypadków można mówić za M. Foucaultem o istnieniu strategii sterowania wiedzą o i władzą nad seksem, która została nazwana *pedagogizacją seksu dzieci*⁶. W jej ramach uznawano dzieci za zainteresowane seksem i zdolne do podjęcia aktywności seksualnej, pociągającej jednak za sobą różnego rodzaju fizyczne, moralne, indywidualne i społeczne niebezpieczeństwa. Uzasadniało to stanie się przez nie swoistym *centrum* uwagi lekarzy, wychowawców, księży i całego aparatu edukacyjnego. Autor ten podkreślał również, iż żadne społeczeństwo nie jest wolne od regulacji stosowanych wobec seksualności i jej „posiadaczy”, a dalej również i działań „porządkujących”, normalizacyjnych w odniesieniu do ich płciowości⁷.

Wychowanie seksualne w szkole końca XX i początków XXI wieku

Powyższe rozważania interesująco wpisują się w polski dyskurs dotyczący płciowości, który charakteryzuje się także specyficznym rozumieniem wychowania seksualnego. Na przestrzeni XX i początków XXI wieku bywało ono ujmowane jako problem angażujący dysponentów różnorodnych dyskursów społecznych. Jeśli chodzi o punkt, w którym osiągnięto konsensus, można wskazać na ten, w którym uznano, że poruszanie *tych* zagadnień w szkole jest uzasadnione. Nie zmienia to jednak faktu, że przedmiot szkolny skupiający w sobie owe zagadnienia może być traktowany jako „trudny”. Obecność treści, które wywołują społeczne kontrowersje, konieczność *ufundowania* oparcia ich na określonej etyce i podparcia konkretną metodyką nie ułatwiają „wcielania w życie” współczesnej szkoły tego przedmiotu. W tym kontekście za istotną można uznać próbę sformułowania odpowiedzi na następujące pytania: Kogo „obdarza się” odpowiedzialnością za realizację tych praktyk? Jakie możliwości wspomagania określonych podmiotów odpowiedzialnych za realizację szkolnego wychowania seksualnego można uznać za dopuszczalne? I jak owe praktyki mogą być rozumiane w kontekście działań łączących się ze społecznym *regulowaniem* seksualności? Dalsze rozważania można uznać za efekt podjęcia wspomnianej wyżej próby.

Na początek należy zauważyć, że interesujący mnie tu proces wdrażania do szkół wychowania seksualnego uznaje się w polskim kontekście kulturowym za długotrwałą i napotykalną na swojej drodze różne trudności⁸. Począwszy od wydania przepisu

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ Omówienie charakterystyk procesu uprawomocniania ich obecności w szkole przekracza ramy tego tekstu.

prawnego otwierającego drogę do obecności zagadnień seksualnych w oficjalnym nauczaniu szkolnym – co miało miejsce 10 grudnia 1920 roku⁹ – można mówić o stopniowym wcielaniu tych treści do celowo wyodrębnionych przedmiotów szkolnych. Doszło do tego (początkowo w trybie eksperymentalnym) po zakończeniu II wojny światowej¹⁰. Za szczególnie interesujący okres obecności tego przedmiotu w szkole uznaje na potrzeby tego tekstu czas zapoczątkowany reformą organizacyjną i programową systemu oświaty z 1999 roku. Dokumentem, który nakładał na polskie szkoły obowiązek realizacji szkolnego wychowania seksualnego, stała się znowelizowana Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 roku o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży¹¹ oraz Rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka; o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego z 1999 roku¹². Przyjęto wówczas, że program przedmiotu powinien zgodnie z zaleceniami ONZ promować nowoczesną wiedzę seksualną. Treści odnoszące się do wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawarte w podstawie programowej kształcenia ogólnego miały być odtąd realizowane w toku zajęć figurujących pod nazwą: *Wychowanie do życia w rodzinie*¹³. Realizacja konstruowanych dla nich treści miała w założeniu stanowić spójną całość z innymi działaniami wychowawczymi, będąc zorientowaną na wspieranie roli rodziny, promowanie integralnego ujęcia ludzkiej seksualności oraz kształtowanie postaw prorodzinnych, prozdrowotnych i prospołecznych. *WdŻwR* miało zostać włączone do zakresu zajęć przewidzianych dla uczniów i uczennic klas V i VI sześciolletnich szkół podstawowych, VII klasy dotychczasowych ośmioletnich szkół podstawowych, gimnazjów i dotychczasowych szkół ponadpodstawowych, w tym specjalnych, publicznych i niepublicznych, ale posiadających uprawnienia szkół publicznych. W tym czasie nie akcentowano potrzeby obniżenia wieku roz-

⁹ M. Babik, *Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900-1939*, Kraków 2010, s. 109-113.

¹⁰ M. Kozakiewicz, *Kulturowe modele wychowania seksualnego*, [w:] *Seksuologia kulturowa*, red. K. Imieliński, Warszawa 1980; M. Kozakiewicz, *Młodzież wobec seksu, małżeństwa i rodziny. Perspektywa europejska*, Warszawa 1985, s. 43.

¹¹ Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego, <http://isap.sejm.gov.pl/RelatedServletAction?id=WDU19930170078&type=9> (dostęp: 12.11.2015).

¹² Tamże.

¹³ W dalszej części tekstu będę się posługiwała zarówno pełną nazwą tych zajęć, jak i skrótem: *WdŻwR*.

poczęcia tych oddziaływań. Zgodnie z założeniami zajęciom tym nadano status nie-obowiązkowych i niepodlegających ocenie¹⁴. W 2008 roku przedstawiciele MEN zasugerowali wprowadzenie obowiązku uczestnictwa w tych zajęciach (do tej pory udział nie był obligatoryjny¹⁵). Jednym z uzasadnień dla takiej propozycji była chęć stworzenia rzeczywistej alternatywy dla treści, jaką mieli odbierać uczniowie za pośrednictwem mediów. Od września 2009 roku weszło w życie nowe rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka. Działo ono na mocy dwóch rozporządzeń podpisanych na przełomie 2008 i 2009 roku¹⁶. Zmiana, która stała się efektem postanowień z sierpnia 2009 roku¹⁷, odnosiła się do zasad udziału uczniów w zajęciach, które od roku szkolnego 2010/2011 miały się wyróżniać wyższą frekwencją¹⁸. Zgodnie z wprowadzonym zapisem w przypadku braku zgody na uczestnictwo rodzice lub prawni opiekunowie dziecka mieli w pisemnej formie poinformować o tym dyrekcję szkoły. W ten sam sposób mogli również postąpić pełnoletni uczniowie i uczennice. Takie kryteria uczestnictwa w zajęciach miały pozwalać na zachowanie konstytucyjnie zagwarantowanego rodzicom prawa do wychowania dzieci zgodnie z preferowanym systemem wartości¹⁹ i wolnością w kontekście podjęcia decyzji w tym obszarze

¹⁴ Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, dz. cyt.

¹⁵ Zostało to poddane krytyce ze strony przedstawicieli niektórych organizacji pozarządowych wykazujących jej niespójność z innymi zapisami prawnymi, w myśl których państwo powinno zapewnić powszechny dostęp do edukacji seksualnej bez konieczności zabiegania o nią. Zob. D. Obidniak, *Polityczna edukacja seksualna*, [w:] *Czytanki o edukacji*, red. D. Obidniak, współpr. M. Konarzewska, Warszawa 2011, s. 155.

¹⁶ Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. 2009 nr 4 poz. 17), <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20090040017> (dostęp: 12.11.2015) oraz Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 6 stycznia 2009 roku w sprawie dopuszczenia do użytku szkolnego programów wychowania przedszkolnego, programów nauczania i podręczników oraz cofania dopuszczenia (Dz. U. 2002 nr 51 poz. 458), <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20090040018> (dostęp: 12.11.2015).

¹⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 sierpnia 2009 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. 2009 nr 131 poz. 1079), <http://www.prawo.egospodarka.pl/akty/dziennik-ustaw/2009/131/1079> (dostęp: 12.11.2015).

¹⁸ D. Obidniak, *Czytanki o edukacji*, dz. cyt., s. 155; A. Walendzik-Ostrowska, *Historia wychowania seksualnego w Polsce*, „Remedium”, (2010)9, s. 27.

¹⁹ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Zdrowia – z upoważnienia ministra – na zapytanie nr 4359 w sprawie zmian dotyczących przedmiotu: *Wychowanie do życia w rodzinie*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/04FE5E61> (dostęp: 12.11.2015).

przez pełnoletniego ucznia²⁰. Opisany tu tryb uczestnictwa w zajęciach podtrzyma-
no dzięki zmianie rozporządzenia w roku 2012²¹.

Szkolne wychowanie seksualne – możliwości wspomagania

Polityka dotycząca wychowania seksualnego niekoniecznie miała przekładać się na konkretne działania w obszarze oświaty, według niektórych mogła za to być zniekształcana w praktyce²². Można zidentyfikować wiele czynników, które oddziałują na sposób realizacji wychowania seksualnego w instytucjach takich jak szkoły. Wskazuje się m.in. na: kształtowane w niej relacje międzypodmiotowe niesprzyjające procesom edukacyjnym w tym obszarze, sprzeczność wzorców seksualnych obecnych w kulturze popularnej z tymi, które są zawarte w społecznych kodach moralnych preferowanych w szkole, oraz niespójne oczekiwania podmiotów polityki edukacyjnej i sposoby wartościowania w tej ostatniej różnych punktów widzenia. W reakcji na tego typu „zniekształcenia” w dyskursie publicznym akcentuje się możliwość wspomagania działalności szkół przez przedstawicieli instytucji „zewnętrznych” wobec opisywanych tu placówek.

Generalnie rzecz ujmując, za kluczowe w kontekście zadań przypisywanych szkołom można uznać tworzenie pomyślnych warunków dla rozwoju uczniów i uczennic²³. Realizacja tego zadania miałaby się łączyć nie tylko z posiadaniem wykształconej kadry pedagogicznej, odpowiedniego programu kształcenia czy wychowania, ale także z tworzeniem takiego środowiska, w obrębie którego możliwe staje się nabywanie nowych doświadczeń przez ucznia/uczennicę. W tym kontekście podkreśla się, że pracownicy szkoły powinni być świadomi swoich możliwości, słabych i mocnych stron, a dalej np.: kompetencji posiadanych przez podmioty życia wewnątrzszkolnego. Za znaczące uznaje się tu jednak to, co dotyczy świadomości co do obszarów, które wymagają ulepszenia, a łączą się z ideą wewnętrznego doskonalenia szkoły. Idea ta miałaby się okazać ściśle sprzężona z wprowadzaniem w życie nowym systemem wspomagania²⁴. I tak oto można

²⁰ Odpowiedź ministra edukacji narodowej i sportu na interpelację nr 3150 w sprawie edukacji seksualnej w szkołach publicznych, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/43A28706> (dostęp: 12.11.2015).

²¹ [http://www.bibliotekako.pl/news.aid,1516,Wychowanie_do_zycia_w_rodzinie___zmienia_sie_warunki_prowadzenia_zajec.html](http://www.bibliotekako.pl/news.aid,1516,Wychowanie_do_zycia_w_rodzynie___zmienia_sie_warunki_prowadzenia_zajec.html) (dostęp: 12.11.2015).

²² D. Obidniak, *Czytanki o edukacji*, dz. cyt.

²³ Zob. m.in.: D. Klus-Stańska, J. Kruk, *Tworzenie warunków dla rozwojowej zmiany poznawczej i konstruowania wiedzy przez dziecko*, [w:] *Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania*, red. D. Klus-Stańska, M. Szczepka-Pustkowska, Warszawa 2009, s. 463; A. Sobańska, *Założenia projektu badawczego „Monitorowanie reformy systemu oświaty” oraz metody badawcze*, [w:] *Zmiany w systemie oświaty. Wyniki badań empirycznych*, red. E. Wosik, Warszawa 2002.

²⁴ Ośrodek Rozwoju Edukacji o nowym systemie wspomagania szkół – zob. www.ore.edu.pl/.../119-nowy-system-wsparcia-szkoy?... (dostęp: 12.11.2015); zob. M. Hajdukiewicz, *Ewaluacja a wspomaganie pracy szkoły na podstawie doświadczeń projektu „System doskonalenia nauczycieli oparty na ogólnodostęp-*

mówić o formalnym uwzględnianiu w toku realizacji procesów kształcenia i wychowania możliwości włączenia „pozaszkolnych” podmiotów i instytucji. Sugerując się rekomendacjami eksperckimi²⁵, można przyjąć, że kompleksowe wspomaganie szkół powinno uwzględniać zasady wiążące się z:

- a. całościowym oddziaływaniem na tę instytucję (uznawaną za złożony, wieloaspektowy system);
- b. pomocą szkole w rozwiązywaniu problemów – przy uwzględnianiu jej podmiotowości czy autonomii, bez wyręczania jej czy narzucania gotowych rozwiązań;
- c. ścisłą współpracą przy organizowaniu i realizacji działań wspierających;
- d. rzetelną i angażującą społeczność szkolną diagnozą potrzeb (powinna być ona przeprowadzona przez dyrekcję szkoły);
- e. procesualnym charakterem podejmowanych działań – wspierających diagnozę potrzeb, planowanie działań, wprowadzanie zmian, ocenę efektów i formułowanie wniosków do dalszej pracy;
- f. uwzględnianiem efektów kształcenia²⁶.

Uznaje się tu, że klamrą spinającą wytyczne nowego systemu wspomagania jest zalecenie wykorzystania w procesie doskonalenia nauczycieli potencjału różnych instytucji. Wśród nich można wymienić organizacje pozarządowe, które mogą wspomagać szkoły w: rozwoju organizacyjnym, działalności programowej czy doskonaleniu metod nauczania²⁷. W literaturze przedmiotu wskazuje się na wiele definicji organizacji pozarządowych, które można jednak uznać za stosunkowo nieodróżnicowane. Autorzy tych definicji skupiają się na dobrowolności, niezależności i nienastawianiu na zysk tych instytucji²⁸. Organizacja pozarządowa określana tu skrótem NGO (*non-governmental organisation*) jest równocześnie uznawana za niezależną od władz publicznych, co nie miałyby jednak oznaczać braku kontaktów albo współdziałania podmiotów w obszarze tych dwóch sektorów²⁹. W rzeczywistości potransformacyjnej do współpracy z organizacjami pozarządowymi zachęca pracowników szkoły chociażby treść

nym kompleksowym wspomaganiu szkół, <http://www.npseo.pl/data/documents/3/296/296.pdf> (dostęp: 12.11.2015); M. Hajdukiewicz, *Jak wspomagać pracę szkoły? Poradnik dla pracowników instytucji systemu wspomagania*, Warszawa 2015.

²⁵ Zob. *Raport. Wzmocnienie wspierania rozwoju szkół ze szczególnym uwzględnieniem roli doskonalenia nauczycieli i doradztwa metodycznego* (POKL, Priorytet III Wysoka jakość systemu oświaty, Poddziałanie 3.3.1), Warszawa 2010.

²⁶ Tamże.

²⁷ Zob. Centrum Edukacji Obywatelskiej, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/b8160ba204a3dc8cc125726b003738bd/\\$FILE/Centrum%20Edukacji%20%20Obywatelskiej%20Wsp%C3%B3%B3%C5%82praca%20szk%C3%B3%C5%82%20z%20organizacjami%20pozarz%C4%85dowymi.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/b8160ba204a3dc8cc125726b003738bd/$FILE/Centrum%20Edukacji%20%20Obywatelskiej%20Wsp%C3%B3%B3%C5%82praca%20szk%C3%B3%C5%82%20z%20organizacjami%20pozarz%C4%85dowymi.pdf) (dostęp: 12.11.2015).

²⁸ D. Moroń, *Volontariat w trzecim sektorze. Prawo i praktyka*, Wrocław 2009, s. 16.

²⁹ D. Moroń, *Organizacje pozarządowe – fundament społeczeństwa obywatelskiego*, Wrocław 2012, s. 15.

*Ustawy o systemie oświaty...*³⁰. W związku z tym w art. 39 pkt 9 można zatem znaleźć następujący ustęp: „[d]yrektor szkoły lub placówki (...) stwarza warunki do działania w szkole lub placówce: wolontariuszy, stowarzyszeń i innych organizacji, (...) których celem statutowym jest działalność wychowawcza lub rozszerzanie i wzbogacanie form działalności dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej szkoły lub placówki”. Zagadnienia te zawiera również art. 56 pkt 1 wspomnianej tu ustawy – w którym podkreśla się, że: „[w] szkole i placówce mogą działać (...) stowarzyszenia i inne organizacje, a w szczególności organizacje harcerskie, których celem statutowym jest działalność wychowawcza albo rozszerzanie i wzbogacanie form działalności dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej szkoły lub placówki”³¹.

Organizacje wspomagające realizację szkolnego wychowania seksualnego – wybrane egzemplifikacje

Niewątpliwie sektor organizacji pozarządowych można uznać w Polsce za rozbudowany, a ich ofertę za mocno zróżnicowaną³². Dla potrzeb niniejszego artykułu wyodrębniono te organizacje, które w swych statutach formułują cel współpracy ze szkołami, a następnie wprowadzono podział na te, które będą dalej łączone z katolicką etyką seksualną oraz z ujęciami od niej odrębnymi – nie zawsze jednak o charakterze laickim. Przyjęcie tego antagonistycznego podziału może zostać uznane za spływające w rzeczywistości silnie zróżnicowany zakres działania tych organizacji, w przypadku niniejszego tekstu uznano to jednak – przede wszystkim w początkowych tu rozważaniach – za zasadne.

Do pierwszej grupy – organizacji uznanych tu za oparte na katolickiej etyce seksualnej – można zaliczyć: stowarzyszenia, fundacje, organizacje i inicjatywy prorodzinne³³. Na potrzeby rozważań zawartych w tym artykule szczególną uwagę nadają dwóm organizacjom: Katolickiemu Stowarzyszeniu „Civitas Christiana” oraz Towarzystwu Uniwersyteckiemu (Stowarzyszeniu) „Fides et Ratio”. Wybór ten wynikał z zakresu podejmowanych przez nie praktyk, które swoim zasięgiem obejmowały wielość podmiotów edukacyjnych (tj.: uczniów, nauczycieli, rodziców) oraz rejon całej Pol-

³⁰ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910950425> (dostęp: 12.11.2015).

³¹ Tamże.

³² Zob. np.: P. Adamiak, Z. Dworakowska, J. Herbst, J. Przewłocka, *Współpraca w obszarze kultury – samorządy, publiczne instytucje kultury, organizacje pozarządowe*, Warszawa 2013.

³³ Treść listu członków Komitetu Organizacyjnego „STOP Deprawacji w Edukacji” wraz z wykazem organizacji wspierających tę inicjatywę, <http://stopdeprawacji.pl/dlaczego-manifestujemy/apel-do-ministerstwa-edukacji-narodowej> (dostęp: 12.11.2015).

ski, ze zróżnicowaniem podejmowanych przez ich członków/sympatyków inicjatyw. W związku z tym warto zauważyć, że:

- Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana” jest określane jako organizacja mająca współkształtować rzeczywistość polską i przygotowywać katolików świeckich do służby Kościołowi i narodowi. Stowarzyszenie to ma wypełniać swoją misję w sferach: rodziny, kultury i edukacji, pracy oraz samorządności³⁴. W proponowanych przez siebie działaniach podtrzymują oni, jak się wydaje, zatwierdzoną obecnie na użytek szkoły wizję wychowania seksualnego przez spotkania dyskusyjne czy konferencje skierowane do wszystkich zainteresowanych, głównie rodziców i nauczycieli³⁵;
- Towarzystwo Uniwersyteckie (Stowarzyszenie) „Fides et Ratio” za cel podjętych działań uznaje promowanie: idei jedności nauki i wiary, poszukiwań naukowych i kontemplacji, a także integrację środowisk akademickich, naukowych, twórczych i społecznych wokół wartości chrześcijańskich³⁶. Skupia ono pracowników z obszaru nauki, działaczy społecznych, krajowych oraz zagranicznych artystów, dla których wartości chrześcijańskie są drogowskazem w życiu osobistym, zawodowym i społecznym³⁷. W ramach swojej działalności wydają oni kwartalnik³⁸ oraz organizują sympozja³⁹, które są zorientowane na kwestie takie jak: zagrożenia dla rozwoju współcześnie żyjących jednostek, a dalej także rodziny i ostatecznie np. obrona prorodzinnych wartości formalnie promowanych w toku realizacji szkolnego wychowania seksualnego.

Jak wskazuje analiza stron internetowych wymienionych tu organizacji, w ich obrębie nie formułuje się odmiennego od obowiązującego od 1999 roku wariantu szkolnego programu wychowania seksualnego. Ich przedstawiciele wydają się wręcz formułować postulaty na rzecz zachowania obecnie istniejącego w szkołach sposobu realizacji zajęć *Wychowania do życia w rodzinie* i/lub propagowania stanowiącej jego przedłużenie wersji działań wychowawczych. Przyjmują one wymiar prorodzinny i są promowane w środowiskach szkolnych i pozaszkolnych (tu również wyznaniowych). Działania te można określić jako ugruntowujące zastaną wersję szkolnego wychowania seksualnego.

³⁴ Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana”, <http://civitaschristiana.pl/>; <http://www.diecezja.legnica.pl/katolickie-stowarzyszenie-civitas-christiana> (dostęp: 12.11.2015).

³⁵ Zob. np. konferencja: „Czy wiesz, co robi Twoje dziecko?”, <http://www.stop-seksualizacji.pl/index.php/seksedukacja-w-praktyce/item/221-konferencja-czy-wiesz-co-robi-twoje-dziecko> (dostęp: 12.11.2015) zorganizowana w 2015 roku czy spotkanie pod hasłem: „Spór o szkołę. Bitwa o przyszłość” organizowane w 2013 roku, zob. <http://e-civitas.pl/pytania-o-przyszlosc-polskiej-szkoly/> (dostęp: 12.11.2015).

³⁶ Towarzystwo Uniwersyteckie (Stowarzyszenie) „Fides et Ratio”, <http://www.fidesetratio.org.pl/cele-towarzystwa> (dostęp: 12.11.2015).

³⁷ Tamże.

³⁸ Kwartalnik Towarzystwa Uniwersyteckiego (Stowarzyszenia) „Fides et Ratio”, <http://www.stowarzyszeniefidesetratio.pl/kwartalnik.html> (dostęp: 12.11.2015).

³⁹ Sympozja Towarzystwa Uniwersyteckiego (Stowarzyszenia) „Fides et Ratio”, <http://www.stowarzyszeniefidesetratio.pl/sympozja.html> (dostęp: 12.11.2015).

Z kolei do drugiej grupy organizacji potencjalnie wspomagających szkoły, klasyfikowanych tu „roboczo” jako odbiegające od tych opartych na katolickiej etyce seksualnej w dyskursie publicznym bywają włączane m.in.:

- Stowarzyszenie *W stronę dziewcząt* zorientowane na działania na rzecz: promowania równości w obszarze edukacji, wzmocnienia i uwłasnowolnienia dziewcząt, wykorzenienia stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji z działań pedagogicznych, programów czy podręczników⁴⁰;
- *Stowarzyszenie na rzecz Profilaktyki i Edukacji Seksualnej TUMA*, realizujące działania m.in. na rzecz: społecznego upowszechniania wiedzy odnoszącej się do seksualności oraz zdrowia seksualnego, rozwoju nauki o ludzkiej seksualności, zwiększenia zakresu wiedzy na temat seksualności wśród reprezentantów zróżnicowanych dziedzinowo instytucji i specjalistów oraz propagowania ich współpracy. Kładą oni nacisk również na aktywizację członków społeczności lokalnych w kontekście rozwoju wiedzy i zdrowia seksualnego czy przeciwdziałanie dyskryminacji, izolacji, segregacji w zakresie seksualności. Postulują oni też realizację działań na rzecz: rozwoju świadomości społecznej dotyczącej mniejszości seksualnych, kształtowania postaw tolerancji i przełamywanie uprzedzeń i stereotypów w odniesieniu do jednostek transseksualnych, interseksualnych, homoseksualnych, a dalej: nauki, edukacji, porządku i bezpieczeństwa publicznego⁴¹;
- *Fundacja Edukacji Społecznej*, której przedstawiciele stawiają sobie za cel pogłębianie wiedzy i świadomości w zakresie problemów społecznych i zdrowotnych (w tym seksualnych) przede wszystkim w toku spotkań z dziećmi i młodzieżą, dyrektorami, nauczycielami, pedagogami, psychologami i pielęgniarkami szkolnymi, a także rodzicami⁴²;
- *Fundacja na rzecz Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego Jaskółka*, której członkowie są zorientowani na wspieranie rozwoju obywatelskiego również w toku nabywania świadomości co do szeroko rozumianej seksualności⁴³;
- *Fundacja Nowoczesnej Edukacji Spunk* – realizująca wiele zadań łączących się m.in.: z edukowaniem w obszarze seksualności czy profilaktyką zaburzeń w odniesieniu do tej sfery ludzkiego funkcjonowania⁴⁴;
- *Grupa Edukacyjna Poradni Zdrowia Psychoseksualnego BezTabu*, której członkowie prowadzą działalność profilaktyczno-edukacyjną w odniesieniu do seksualności

⁴⁰ Stowarzyszenie „W stronę dziewcząt”, <http://www.wstronedziewczat.org.pl/> (dostęp: 12.11.2015).

⁴¹ Stowarzyszenie na rzecz Profilaktyki i Edukacji Seksualnej TUMA, <http://www.tuma.pl/> (dostęp: 12.11.2015).

⁴² Fundacja Edukacji Społecznej, http://www.fes.edu.pl/edukacja-seksualna?file=Subpage&subpage_id=49 (dostęp: 12.11.2015).

⁴³ Fundacja na rzecz Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego Jaskółka, <http://jaskolk.org/> (dostęp: 12.11.2015).

⁴⁴ Fundacja Nowoczesnej Edukacji Spunk, <http://spunk.pl/> (dostęp: 12.11.2015).

w pomorskich szkołach gimnazjalnych, ponadgimnazjalnych i placówkach opiekuńczo-wychowawczych⁴⁵;

- *Grupa Edukatorów Seksualnych NAWIGATOR* realizująca swoje działania służące edukacji seksualnej dzieci i młodzieży we współpracy z FALOCHRONEM – Fundacją na rzecz Bezpieczeństwa i Współpracy w Szkole⁴⁶;
- *Grupa Edukatorów Seksualnych Ponton* (działających przy Federacji na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny), która określa swoje działania jako związane z edukacją seksualną oraz poradnictwem dla młodzieży w sprawach dojrzewania, antykoncepcji i zdrowia reprodukcyjnego⁴⁷.

W kontekście wprowadzonego na potrzeby tego tekstu podziału należy podkreślić, że propozycje formułowane przez organizacje zaliczane do pierwszej grupy można potraktować jako swoiste przedłużenie tego, co pojawia się w instytucjach takich jak szkoły, lub jako coś, co wspiera ich instytucjonalizację, stabilizując obecnie akceptowany kształt szkolnego wychowania seksualnego. Działania podjęte przez ich przedstawicieli można uznać za wyraz zapobiegania zmianom mogącym mieć miejsce w strukturze zajęć *Wychowania do życia w rodzinie*. Zważywszy na niepewny status tych zajęć przed rokiem 1999⁴⁸, a dalej na obecność różnego rodzaju inicjatyw mających w zamyśle zmieniać kierunek polskiej polityki seksedukacyjnej⁴⁹, to trzymanie ręki na pulsie może być uznane przez zwolenników określonej wersji szkolnego wychowania seksualnego za niepozbawione głębszego sensu. I tak oto bowiem mimo istnienia reguł instytucjonalnych, które znajdują swe zakorzenienie w zapisie ustaw czy rozporządzeń dla określonego wariantu szkolnego wychowania seksualnego, jego status nie nabiera charakteru „nienaruszalnego”. Potrzeba zmian w tym obszarze okazuje się postulowana przez organizacje zaliczane w tym tekście do drugiej grupy. Prezentują one najczęściej w różnorodny sposób ujmowaną alternatywę wobec zaproponowanych w ustawach i rozporządzeniach obowiązujących do 1999 roku podejść do *WdŻwR*. Jak wskazuje już pobieżna analiza formułowanych przez te organizacje ofert, wydają się one mieć na celu wspomaganie szkół w rozwiązywaniu problemów obecnych w tych instytucjach podmiotów, wypełnianiu luki w ich wiedzy czy w umiejętnościach odno-

⁴⁵ Grupa Edukacyjna Poradni Zdrowia Psychoseksualnego BezTabu, <http://www.beztabu.org/strona.php?id=37> (dostęp: 12.11.2015).

⁴⁶ Grupa Edukatorów Seksualnych NAWIGATOR, <http://www.edukacjaseksualna.edu.pl/> (dostęp: 12.11.2015).

⁴⁷ Grupa Edukatorów Seksualnych Ponton (działających przy Federacji na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny), <http://www.ponton.org.pl/> (dostęp: 12.11.2015); <http://www.federa.org.pl/centrum-prasowe/archiwum-wiadomosci/193-2013/maj-2013/1165-stanowisko-grupy-ponton-dziaajcej-przy-federacji-na-rzecz-kobiet-i-planowania-rodziny-w-sprawie-wypowiedzi-poslanki-krystyny-pawlowicz> (dostęp: 12.11.2015).

⁴⁸ Zob. A. Walendzik-Ostrowska, *Historia wychowania seksualnego w Polsce*, dz. cyt.

⁴⁹ Zob. np.: D. Obidniak, *Czytanki o edukacji*, dz. cyt.

szących się do sfery życia seksualnego. Zmiany te łączą się przede wszystkim z modyfikacją obszaru treściowego przedmiotu *WdZwR*.

Za równie istotne można tu uznać to, co dotyczy dopasowania oddziaływań do wieku, potrzeb, oczekiwań i możliwości uczniów. W tym kontekście na uwagę zasługuje to, co dotyczy obniżania wieku rozpoczęcia oddziaływań wiążących się z wychowaniem seksualnym. Niewątpliwie istnieje grupa specjalistów z zakresu pedagogiki seksualnej czy seksuologii, którzy uznają, iż działania łączące się z przekazem wiedzy o seksualności powinno się wprowadzać już na etapie edukacji przedszkolnej⁵⁰. Niekiedy zauważa się również to, że postulatowi dotyczącym wprowadzania edukacji seksualnej do przedszkoli⁵¹ nie towarzyszy tworzenie żadnego programu wspierającego rodziców i osoby realizujące funkcje opiekuńczo-wychowawcze wobec dzieci uczęszczających do przedszkola i szkoły⁵². Miałyby one za to stać się formą nadużycia w odniesieniu do płciowości młodych ludzi, ukazywać im wartości antyrodzinne, utylitarne czy indywidualistyczne, a nawet przyczyniać się do stania się przez dzieci ofiarami wykorzystania seksualnego lub sprawcami tego procederu⁵³. Tego rodzaju zgeneralizowana negacja nie może zostać tu jednak uznana za w pełni zasadną, zwłaszcza że w omówionych wcześniej propozycjach akcent kładzie się raczej na to, by dostęp do wiedzy z obszaru ludzkiej seksualności był powszechny, obligatoryjny, dostosowany do wieku i oparty na międzynarodowych standardach praw człowieka⁵⁴, nie pomija się również roli osób znaczących w tworzeniu określonej wersji wychowania seksualnego.

Wnioski

W kontekście powyższego można zauważyć, że nie tylko formalna działalność szkoły wiążąca się z wychowaniem seksualnym, ale i inicjatywy jej towarzyszące unaczyniają fakt, iż seksualność została „wdrożona” w dziedzinę szczególnego rodzaju re-

⁵⁰ Zob. np.: Z. Lew-Starowicz, A. Lach-Długołęcka, *Podstawy edukacji seksualnej w szkole*, „Biologia w Szkole”, (1998)3, s. 157-161; I. Obuchowska, A. Jaczewski, *Rozwój erotyczny*, Warszawa 2002; por. Z. Barciński, *Edukacja seksualna według gender*, Lublin 2014.

⁵¹ Za którą są „obwiniane” również wytyczne WHO w sprawie standardów edukacji seksualnej dla dzieci i młodzieży, zob. *Standardy edukacji seksualnej w Europie. Podstawowe zalecenia dla decydentów oraz specjalistów zajmujących się edukacją i zdrowiem*, Lublin 2012.

⁵² J. Bodakowski, *Demoralizacja przedszkolaków w polskich przedszkolach*, <http://rebelya.pl/post/5028/demoralizacja-przedszkolakow-w-polskich-przedsz> (dostęp: 4.09.2013); za: D. Kornas-Biela, *Prawa dziecka a przemoc seksualna: Stanowisko Kościoła katolickiego część II: Przyczyny, profilaktyka, działania naprawcze*, „Roczniki Pedagogiczne”, Tom 5(41), numer 3 – 2013, s. 25.

⁵³ D. Kornas-Biela, *Prawa dziecka a przemoc seksualna: Stanowisko Kościoła katolickiego część II: Przyczyny, profilaktyka, działania naprawcze*, dz. cyt., s. 17.

⁵⁴ Por. *Założenia i cele edukacji seksualnej. Przewodnik. Porozumienia na rzecz upowszechniania edukacji seksualnej dzieci i młodzieży w polskiej szkole*, http://www.federa.org.pl/dokumenty_pdf/publikacje/Edseks-swszkole_przewodnik.pdf (dostęp: 12.11.2015).

gulacji. Tak pojmowane wychowanie może być zaś jednym z procesów, w których owe regulacje można uznać za dyskursywnie produkowane. Tworzenie określonych założeń dla praktyk edukacyjnych i tych, które potencjalnie mogą wspomagać ową edukację, każdorazowo ma wymiar normalizacyjny. Wiąże się to z określonymi wyobrażeniami nie tylko co do tego, na czym powinno polegać wychowanie seksualne, ale także w jaki sposób winien się przedstawiać określony, a fundujący owo wychowanie *porządek seksualny*. Organizacje uznane w tym tekście za potencjalnie wspomagające stanowią jednocześnie o określonym sposobie reagowania na to, co jest uznane za np. społeczny kryzys aksjologiczny. W tym wypadku ich reprezentanci działają na rzecz odbudowy „naruszonego” wskutek pojawienia się „widma” zmian w zakresie szkolnego wychowania seksualnego ładu społecznego. W innych sytuacjach formują one alternatywną ofertę uzmysławiającą „reszcie świata”, że wychowanie seksualne powinno uwzględniać to, co np. wykracza poza heteroseksualną wizję owego ładu. Tym samym warto zauważyć, że publiczny dyskurs wychowania seksualnego okazuje się także dzięki temu zróżnicowany, a niekiedy wręcz dychotomizowany – a jako taki może zawierać w sobie wiele opozycyjnych stanowisk. Mogą one zasilać to, co przyjęte i oficjalnie zaakceptowane w obszarze wychowania seksualnego w Polsce, mogą jednak włączać do niego (lub z niego wykluczać) niektóre wersje *seksualnego porządku*. Wszystkie z opisanych tu perspektyw znajdują swój wyraz w statutach organizacji pozarządowych stanowiących ofertę wspomagania różnorodnych placówek oświatowych.

Należy jednak mieć na uwadze, że praktyka wspomagania działalności szkół przez omawiane w tym artykule organizacje nie ma charakteru obligatoryjnego. Zgodnie z możliwym ujęciem procesu wspomagania można tu za to mówić o możliwości nawiązywania interakcji dwóch lub większej liczby podmiotów/instytucji, takich jak szkoły i opisywane tu organizacje pozarządowe. Praktyka ta może się łączyć z formami jakiegось wymiany; może się również wiązać ze wspólnie podejmowanym działaniem, kreatywnie dopasowanym do potrzeb uczestników procesów edukacyjnych. Wkraczanie tego typu organizacji do szkół nie zawsze jednak (na co wskazują informacje zawarte na stronach internetowych wyróżnianych wyżej stowarzyszeń i fundacji) wiąże się z próbą wypracowania wspólnej, kompromisowej oferty zajęć łączących możliwości, potrzeby czy oczekiwania nauczycieli, rodziców, uczniów i uczennic.

Bibliografia

- Adamiak P., Dworakowska Z., Herbst J., Przewłocka J., *Współpraca w obszarze kultury – samorządy, publiczne instytucje kultury, organizacje pozarządowe*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Stowarzyszenie klon / jawor, Warszawa 2013.
- Babik M., *Polskie koncepcje wychowania seksualnego w latach 1900-1939*, WAM, Kraków 2010.
- Barciński Z., *Edukacja seksualna według gender*, Wydawnictwo NATAN, Lublin 2014.

- Bodakowski J., *Demoralizacja przedszkolaków w polskich przedszkolach*, <http://rebelya.pl/post/5028/demoralizacja-przedszkolakow-w-polskich-przedsz> (dostęp: 4.09.2013).
- Centrum Edukacji Obywatelskiej, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/b8160ba-204a3dc8cc125726b003738bd/\\$FILE/Centrum%20Edukacji%20%20Obywatelskiej%20Wsp%C3%B3%C5%82praca%20szk%C3%B3%C5%82%20z%20organizacjami%20pozar%C4%85dowymi.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/b8160ba-204a3dc8cc125726b003738bd/$FILE/Centrum%20Edukacji%20%20Obywatelskiej%20Wsp%C3%B3%C5%82praca%20szk%C3%B3%C5%82%20z%20organizacjami%20pozar%C4%85dowymi.pdf) (dostęp: 12.11.2015).
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, PIW, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Historia seksualności*, tłum. B. Banasiak, T. Komendant, K. Matuszewski, Wyd. Czytelnik, Warszawa 1995.
- Foucault M., *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, tłum. T. Komendant, Spacja Aletheia, Warszawa 1998.
- Fundacja Edukacji Społecznej, http://www.fes.edu.pl/edukacja-seksualna?file=Subpage-&subpage_id=49 (dostęp: 12.11.2015).
- Fundacja na rzecz Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego Jaskółka, <http://jaskolka.org/> (dostęp: 12.11.2015).
- Fundacja Nowoczesnej Edukacji Spunk, <http://spunk.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Grupa Edukacyjna Poradni Zdrowia Psychoseksualnego BezTabu, <http://www.beztabu.org/strona.php?id=37> (dostęp: 12.11.2015).
- Grupa Edukatorów Seksualnych NAWIGATOR, <http://www.edukacjaseksualna.edu.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Grupa Edukatorów Seksualnych Ponton (działających przy Federacji na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny), <http://www.federa.org.pl/centrum-prasowe/archiwum-wiadomosci/193-2013/maj-2013/1165-stanowisko-grupy-ponton-dziaajcej-przy-federacji-na-rzecz-kobiet-i-planowania-rodziny-w-sprawie-wypowiedzi-poslanki-krystyny-pawlowicz> (dostęp: 12.11.2015).
- Grupa Edukatorów Seksualnych Ponton (działających przy Federacji na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny), <http://www.ponton.org.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Hajdukiewicz M., *Ewaluacja a wspomaganie pracy szkoły na podstawie doświadczeń projektu „System doskonalenia nauczycieli oparty na ogólnodostępnym kompleksowym wspomaganiu szkół”*, <http://www.npseo.pl/data/documents/3/296/296.pdf> (dostęp: 12.11.2015).
- Hajdukiewicz M., *Jak wspomagać pracę szkoły? Poradnik dla pracowników instytucji systemu wspomagania*, ORE, Warszawa 2015.
- http://www.bibliotekako.pl/news.aid,1516,Wychowanie_do_zycia_w_rodzinie___zmienia_sie_warunki_prowadzenia_zajec.html (dostęp: 12.11.2015).
- Informacje o konferencji organizowanej w katowickim oddziale „Civitas Christiana”, <http://www.stop-seksualizacji.pl/index.php/seksedukacja-w-praktyce/item/221-konferencja-czy-wiesz-co-robi-twoje-dziecko> (dostęp: 12.11.2015).
- Informacje o spotkaniu dyskusyjnym organizowanym w katowickim oddziale „Civitas Christiana”, <http://e-civitas.pl/pytania-o-przyszlosc-polskiej-szkoly/> (dostęp: 12.11.2015).
- Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana”, <http://www.diecezja.legnica.pl/katolickie-stowarzyszenie-civitas-christiana> (dostęp: 12.11.2015).
- Klus-Stańska D., Kruk J., *Tworzenie warunków dla rozwojowej zmiany poznawczej i konstruowania wiedzy przez dziecko*, [w:] *Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania*, red. D. Klus-Stańska, M. Szczepka-Pustkowska, Wyd. Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2009.

- Kornas-Biela D., *Prawa dziecka a przemoc seksualna: Stanowisko Kościoła katolickiego część II: Przyczyny, profilaktyka, działania naprawcze*, „Roczniki Pedagogiczne”, Tom 5(41), numer (2013)3.
- Kozakiewicz M., *Kulturowe modele wychowania seksualnego*, [w:] *Seksuologia kulturowa*, red. K. Imieliński, PWN, Warszawa 1980.
- Kozakiewicz M., *Młodzież wobec seksu, małżeństwa i rodziny. Perspektywa europejska*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1985.
- Kwartalnik wydawany przez Towarzystwo Uniwersyteckie (Stowarzyszenie) „Fides et Ratio”, <http://www.stowarzyszeniefidesetratio.pl/kwartalnik.html> (dostęp: 12.11.2015).
- Lew-Starowicz Z., Lach-Długolecka A., *Podstawy edukacji seksualnej w szkole*, „Biologia w Szkole” (1998)3.
- Moroń D., *Organizacje pozarządowe – fundament społeczeństwa obywatelskiego*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2012.
- Moroń D., *Wolontariat w trzecim sektorze. Prawo i praktyka*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009.
- Obidniak D., *Polityczna edukacja seksualna*, [w:] *Czytanki o edukacji*, red. D. Obidniak, współpr. M. Konarzewska, ZNP, Warszawa 2011.
- Obuchowska I., Jacewski A., *Rozwój erotyczny*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2002.
- Odpowiedź ministra edukacji narodowej i sportu na interpelację nr 3150 w sprawie edukacji seksualnej w szkołach publicznych, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/43A28706> (dostęp: 12.11.2015).
- Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Zdrowia – z upoważnienia ministra – na zapytanie nr 4359 w sprawie zmian dotyczących przedmiotu: *Wychowanie do życia w rodzinie*, <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ6.nsf/main/04FE5E61> (dostęp: 12.11.2015).
- Ośrodek Rozwoju Edukacji o nowym systemie wspomagania szkół, www.ore.edu.pl/.../119-nowy-system-wsparcia-szkoy?...wspomaganie...n... (dostęp: 12.11.2015).
- Raport. Wzmocnienie wspierania rozwoju szkół ze szczególnym uwzględnieniem roli doskonalenia nauczycieli i doradztwa metodycznego (POKL, Priorytet III Wysoka jakość systemu oświaty, Poddziałanie 3.3.1), MEN, Warszawa 2010.
- Reykowski J., *Psychologiczne antynomie demokracji*, [w:] *Kolokwia psychologiczne*, red. Z. Ratajczak, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1993.
- Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego, <http://isap.sejm.gov.pl/RelatedServletAction?id=WDU19930170078&type=9> (dostęp: 12.11.2015).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10 sierpnia 2009 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz. U. 2009 nr 131 poz. 1079), <http://www.prawo.egospodarka.pl/akty/dziennik-ustaw/2009/131/1079> (dostęp: 12.11.2015).

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. 2009 nr 4 poz. 17), <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20090040017> (dostęp: 12.11.2015).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 6 stycznia 2009 roku w sprawie dopuszczenia do użytku szkolnego programów wychowania przedszkolnego, programów nauczania i podręczników oraz cofania dopuszczenia (Dz. U. 2002 nr 51 poz. 458), <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20090040018> (dostęp: 12.11.2015).
- Skowrońska M., Sztop-Rutkowska K., *Różnica – demokracja – edukacja. O potrzebie edukacji antydyskryminacyjnej*, „Pogranicze Studia Społeczne”, Tom XIII, 2013.
- Sobańska A., *Założenia projektu badawczego „Monitorowanie reformy systemu oświaty” oraz metody badawcze*, [w:] *Zmiany w systemie oświaty. Wyniki badań empirycznych*, red. E. Wosik, ISP, Warszawa 2002.
- Standardy edukacji seksualnej w Europie. Podstawowe zalecenia dla decydentów oraz specjalistów zajmujących się edukacją i zdrowiem*, tłum. M.H.J. Sikorska-Jaroszyńska, B. Balińska, E. Pieszczyk, A. Wiewióra, Wyd. Czelej Sp. z o.o., Lublin 2012.
- Stowarzyszenie Katolickie „Civitas Christiana”, <http://civitaschristiana.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Stowarzyszenie na rzecz Profilaktyki i Edukacji Seksualnej TUMA, <http://www.tuma.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Stowarzyszenie W Stronę Dziewcząt, <http://www.wstronedziewczat.org.pl/> (dostęp: 12.11.2015).
- Sympozja organizowane przez Towarzystwo Uniwersyteckie (Stowarzyszenie) „Fides et Ratio”, <http://www.stowarzyszeniefidesetratio.pl/sympozja.html> (dostęp: 12.11.2015).
- Towarzystwo Uniwersyteckie (Stowarzyszenie) „Fides et Ratio”, <http://www.fidesetratio.org.pl/cele-towarzystwa> (dostęp: 12.11.2015).
- Treść listu członków Komitetu Organizacyjnego „STOP Deprawacji w Edukacji” wraz z wykazem organizacji wspierających tę inicjatywę, <http://stopdeprawacji.pl/dlaczego-manifestujemy/apel-do-ministerstwa-edukacji-narodowej> (dostęp: 7.11.2015).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910950425> (dostęp: 12.11.2015).
- Walendzik-Ostrowska A., *Historia wychowania seksualnego w Polsce*, „Remedium”, (2010)9.
- Założenia i cele edukacji seksualnej. Przewodnik. Porozumienia na rzecz upowszechniania edukacji seksualnej dzieci i młodzieży w polskiej szkole*, http://www.federa.org.pl/dokumenty_pdf/publikacje/Edsekswszkole_przewodnik.pdf (dostęp: 12.11.2015).

ADRES DO KORESPONDENCJI

ADDRESS FOR CORRESPONDENCE

mgr Barbara Smoter
Zakład Pedagogiki, Instytut Pedagogiczny PWSZ w Nowym Sączu
e-mail: basiasmoter@vp.pl